

DLA DOKTORI ÉRTEKEZÉS TÉZISEI

DOBOZY BORBÁLA

**GEORG ANTON BENDA
ÉS CSEMBALÓSZONÁTÁI**

**LISZT FERENC ZENEMŰVÉSZETI EGYETEM
28. SZÁMÚ MŰVÉSZET- ÉS MŰVELŐDÉSTÖRTÉNETI
TUDOMÁNYOK BESOROLÁSÚ DOKTORI ISKOLA**

BUDAPEST

2012

I. A KUTATÁS ELŐZMÉNYEI

Georg Anton (Jiří Antonín) Benda billentyűs kompozícióit prágai zeneakadémiai tanulmányaim során ismertem meg közelebbről, és már kezdettől fogva megragadott azok különleges zenei világa, érzelemgazdag, szenvedélyes hangja. Magyarországon e zeneszerző nevével hangversenytermekben csak elvétve találkozhatunk, mint ahogy ismeretlen területnek számítanak a cseh zenetörténet romantikát megelőző korszakai is. A 17-18. században kiemelkedő mesterek egész sora alkotott maradandó értékű műveket, amelyeknek szintén helyük lenne a magyar zenei életben. Ezek a felismerések vezettek témaválasztásomhoz, és ezért tartottam szükségesnek, hogy disszertációm történeti bevezetővel kezdjem. Ebben próbáltam áttekintést adni a cseh zenei életről a korai századoktól az 1700-as évek végéig, valamint röviden bemutatni az otthon, illetőleg emigrációban működött jelentősebb mestereket. Mindez segíti Georg Benda zenei világának jobb megértését is.

Munkám írása során, a témából adódóan, főképpen cseh és német nyelvű irodalomból meríthettem. A zenetörténeti bevezetőhöz újabb, átfogó jellegű művek hiányában csak az 1950-60-70-es években, vagy még korábban napvilágot látott forrásokra támaszkodhattam: J. Němeček: *Nástin české hudby XVIII. století*, G. Černusák: *Dějiny evropské hudby*, T. Volek-S. Jareš: *Dějiny české hudby v obrazech*, K. M. Komma: *Das böhmische Musikantentum*, R. Batka: *Geschichte der böhmischen Musik*. Ezek mindegyike azonban csak részleteiben tárgyalja a cseh zenetörténetet, ezért kiegészítésül, és az esetenként már elavult adatok pontosításához a *New Grove Dictionary of Music and Musicians*, valamint a *Die Musik in Geschichte und Gegenwart* c. lexikonokat használtam.

A berlini szonátaforma kialakulásának megírásához E. Stilz: *Die Berliner Klaviersonate zur Zeit Friedrichs des Grossen* c. disszertációja volt számomra nélkülözhetetlen, amely több, mint 80 évvel ezelőtt (1930) készült ugyan, de ebben a témában azóta sem született hasonló terjedelmű és színvonalú írásmű. Stilz e speciális műfaj kialakulásának a bemutatása mellett a berlini iskola egyes képviselőinek a stílusát is taglalja. E fejezet elkészítéséhez és a szonátaforma korabeli terminológiájának ismertetéséhez nagy segítségemre volt még Th. Schmidt-Beste: *Die Sonate. Geschichte-Formen-Ästhetik*, valamint F. Ritzel: *Die Entwicklung der „Sonatenform“ im musiktheoretischen Schrifttum des 18. und 19. Jahrhunderts* c. alapvető kézikönyve.

A Georg Bendával kapcsolatos írások közül legfontosabb forrásomnak a 20. század egyik legkiválóbb cseh zenetudósa, V. Helfert *Jiří Benda* c. két kötetből álló, 1929-ben és 1934-ben napvilágot látott monográfiája tekinthető. Jóllehet, azóta többen foglalkoztak Bendával, a zeneszerző családfáját, életkörülményeit, művészetét senki más ilyen részletesen, behatóan nem tárgyalja. Az eredetileg három részesre tervezett műből, sajnálatos módon, mindössze kettő készült el. Helfert ily módon csak 1774-ig jut el, de addig az időpontig páratlanul értékes információkkal szolgál, amelyek más német nyelvű tanulmányokból, írásokból – minden bizonnyal nyelvi okok miatt – hiányoznak.

Nagyon hasznos volt számomra továbbá F. Lorenz: *Die Musikerfamilie Benda* c., ugyancsak két kötetből álló könyve. Ennek első része Franz, második része Georg Benda életével és művészetével foglalkozik, és Helferthez hasonlóan számos eredeti dokumentumot idéz, bemutat.

K-H. Löbner 1967-ben készült disszertációjának középpontjában – *Georg Benda (1722-1795). Sein Leben und sein Werk mit besonderer Berücksichtigung der Sinfonien und Cembalokonzerte* – Benda szonátái és csembalóra készült koncertói állnak, azonban a

részletes életrajzban és a művek elemzéseiben több, az én munkámhoz is fontos adalékot találtam.

Th. A. Komm 2007-ben írta doktori értekezését (Mozarteum, Salzburg), amelynek címe: *Die Klaviersonaten von Georg Anton Benda. Geschichtlicher Stellenwert und formale Strukturen*. Szerzője a szonáta ill. a szonátaforma stílustörténeti fejlődésének bemutatásával kezdi munkáját, a kezdetektől 1820-ig tárgyalva azt. Ezután a legfontosabb korabeli traktátusokból idézve, ismerteti a szonátaforma részeinek 18. századi terminológiáját. Kitér retorikai párhuzamokra is, az affektustanról azonban nem beszél, ami pedig alapvető fontosságú a cseh mester műveinek megértéséhez, tolmácsolásához. Komm a zeneszerző mind a 17 szonátáját egyenként analizálja. Formatani elemzéssel kezdi, majd fókuszál a tételek formai, ritmikai, harmóniai, szerkesztési vagy más jellegzetességeire. A korai és az érett szonáták keletkezése között csaknem 30 év telt el. A szerző fejlődéstörténeti szempontból is vizsgálja azokat, néhány példa erejéig párhuzamot vonva az időközben alkotott melodramákkal. A írás végén nagymennyiségű táblázat és grafikon szerepel, amelyekből az egyes szonáták, illetve tételek formája, szerkezete, terjedelme/hangterjedelme, tempójelzése, tematikája, hangneme, ütemjelzése, ütemszáma, hangértékei összegzésén túl még a díszítések és a dinamikai jelek pontos előfordulási számát is megtudhatjuk. Komm kompozíciós-szerkesztési szempontból vizsgálja a műveket. Munkája imponálóan alapos és mélyreható, ennek ellenére, mivel én egészen más analitikus módszerrel dolgoztam, és sokkal inkább előadóművészi aspektusból közelítettem meg a szonátákat, néhány lábjegyzettől eltekintve, keveset tudtam meríteni belőle. Viszont értékes bibliográfiája révén szereztem tudomást néhány, a kutatásom számára fontos forrásmunkáról.

A fent említetten kívül még egy disszertáció született hasonló témakörben, amelyet Georg Dwight Fee írt *The Solo Keyboard Sonatas and Sonatinas of Georg Anton Benda* címmel (University of Indiana, 1985). E munka megszerzése azonban, sajnálatos módon, akadályokba ütközött.

II. FORRÁSOK

Történeti rész:

J. Němeček: *Nástin české hudby XVIII. století*. Praha: Státní nakladatelství krásné literatury, hudby a umění, 1955.

G. Černušák *Dějiny evropské hudby*. Praha: Panton, 1974.

T. Volek-S. Jareš: *Dějiny české hudby v obrazech*. Praha: Editio Supraphon, 1977.

K. M. Komma: *Das böhmische Musikantentum*. Kassel: Johann Philipp Hinzenberg-Verlag, 1960.

R. Batka: *Geschichte der böhmischen Musik*. Berlin: Bard, 1906.

The New Grove Dictionary of Music and Musicians. Régi és új kiadás, 1980 ill. 2001.

Die Musik in Geschichte und Gegenwart. Régi és új kiadás, 1949-1979 ill. 1999-2007.

A berlini szonátaforma, korabeli terminológia:

E. Stilz: *Die Berliner Klaviersonate zur Zeit Friedrichs des Grossen*. PhD disszertáció. Berlin: Philosophische Fakultät der Friedrich-Wilhelms-Universität, 1930.

Th. Schmidt-Beste: *Die Sonate. Geschichte-Formen-Ästhetik*. Kassel etc.: Bärenreiter, 2006.

F. Ritzel: *Die Entwicklung der „Sonatenform“ im Musiktheoretischen Schrifttum des 18. und 19. Jahrhunderts*. Wiesbaden: Breitkopf&Härtel, 1968.

G. A. Benda élete, művei:

V. Helfert: *Jiří Benda. Příspěvek k problému české hudební emigrace. I-II.* Brno: Filosofická fakulta Masarykovy University, 1929, 1934.

K. Hůlka: *Jiří Benda. Studie o starším českém hudebníkú.* Praha-Lipsko: Mojmir Urbánek, 1903.

F. Lorenz: *Die Musikerfamilie Benda. Georg Anton Benda.* Berlin: Walter de Gruyter, 1971.

K-H. Löbner: *Georg Benda (1722-1795). Sein Leben und sein Werk mit besonderer Berücksichtigung der Sinfonien und Cembalokonzerte.* PhD disszertáció. Zwickau: Philosophische Fakultät der Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg, 1967.

Korabeli források:

F. von Schlichtegroll: *Musiker-Nekrologe. Georg Benda, herzogl. Sachsen-Gothaischer Kapelldirektor (Gotha, 1798).* Közr.: Richard Schaal. Kassel etc.: Bärenreiter, 1954.

Schlichtegroll 1787-1800-ig gimnáziumi tanár volt Gothában, személyesen ismerte a cseh mestert, ily módon közvetlenül szolgáltat érdemleges adatokat a zeneszerző művészetére, valamint emberi tulajdonságaira vonatkozóan is.

A disszertációhoz felhasznált irodalom jelentős részét a 18. századi elméletírók munkái jelentik, amelyek a kor szellemiségének, eszmeiségének, stílusának jobb megértéséhez nélkülözhetetlenek. Ezek közül a legfontosabbak:

J. Mattheson: *Der vollkommene Capellmeister. Hamburg, 1739.* Faksimile-Nachdruck. Közr.: Margarete Reimann. Kassel etc.: Bärenreiter, 1991.

J. A. Scheibe: *Critischer Musikus.* Leipzig: Breitkopf, 1745.

J. J. Quantz: *Versuch einer Anweisung die Flute traversiere zu spielen. Berlin, 1752.* Faksimile-Nachdruck. Közr.: Hans-Peter Schnitz. Kassel etc.: Bärenreiter, 1964.

C. Ph. E. Bach: *Versuch über die wahre Art das Clavier zu spielen. I-II. Berlin, 1753, 1762.* Faksimile-Nachdruck. Közr.: Lothar Hoffmann-Erbrecht. Leipzig: Breitkopf&Härtel, 1976.

Ch. Burney: *Tagebuch einer musikalischen Reise. Hamburg, 1773.* Közr.: Eberhardt Klemm. Leipzig: Verlag Philipp Reclam jun., 1968.

J. F. Reichardt: *Schreiben über die berlinische Musik. Hamburg, 1775.* Közr.: Grita Herre és Walther Siegmund-Schultze. Leipzig: Verlag Philipp Reclam jun., 1976.

H. Chr. Koch: *Versuch einer Anleitung zur Composition. II-III. Leipzig, 1787, 1793.* Közr.: Wilhelm Siebert. Hannover: Siebert Verlag, 2007.

J. F. von Schöpfung: *Jahrbuch der Tonkunst von Wien und Prag.* Wien: Schöpfungsdischer Verlag, 1796.

Chr. F. D. Schubart: *Ideen zu einer Ästhetik der Tonkunst. Wien, 1806.* Közr.: Jürgen Mainka. Leipzig: Verlag Philipp Reclam jun., 1977.

III. MÓDSZER

Munkám írása során G. A. Benda alakjának, művészetének és ezen belül 1757-ben megjelent korai csembalószonátáinak a lehető legteljesebb, legalaposabb bemutatása volt a célom. A zeneszerző részletes életrajza, egyszersmind háttérének, zenei közegének, valamint a kor eszmeiségének ismertetése feltétlenül szükséges az ő stílusának jobb megértéséhez.

A hazulról hozott tradíciókat a cseh zene évszázados fejlődésének menetében tárgyalom. A kezdetektől az 1700-as évek végéig tartó zenetörténeti áttekintésben kitérek

azokra a történelmi-politikai eseményekre is, amelyek e nép máig élő hagyományainak kialakulásában nagy szerepet játszottak.

Külön fejezet szól a 18. század legkiemelkedőbb emigráns zeneszerzőiről és hangszerjátékosairól, akik közül többen jelentős hatással voltak az európai zene fejlődésének irányvonalára.

Fontos állomás a szonátaforma fejlődésében az úgynevezett *északnémet* vagy *berlini clavier-szonáta* műfaja, amelyet a zenetörténeti könyvek általában csak röviden tárgyalnak, ezért e műfaj kialakulása, legjellemzőbb stílusjegyei és képviselői sem maradhatnak ki disszertáciomból.

A szonátaforma részeinek mai megnevezései vagy ismeretlenek voltak még a 18. században, vagy egészen más értelemben használták azokat. Benda és kortársai műveinek elemzésekor ezért stílusosabb a korabeli terminológiát alkalmazni, amelynek szintén egy külön fejezetet szentelek.

Ezek után következik a *Sei Sonate per il Cembalo Solo* c. gyűjtemény elemzése. Ebben a darabokat – a megszokottól eltérően és újszerű megközelítésben – nem egyenként, hanem egymással összevetve analizálom, mégpedig a következő módszer szerint:

Először a szonáták nyitó tételeivel foglalkozom, azok fő témáit jellemzem, rámutatva a változatos megoldásokra. Ezt követi a nagy formarészek (mai kifejezéssel expozíció-kidolgozás-repríz) összehasonlítása, amely megvilágítja Georg Benda egyéni szerkesztési és anyagkezelési stílusát. A finálék után a felvilágosodás esztétikájának legfőbb kifejezői, a lassú tételek valamivel részletesebb tárgyalása következik. A korszellem centrális tanítása az affektustan, ezért e fejezet bevezetéseként annak lényegi elemeit is ismertetem. Végül pedig rendszerezem az egész analízis eredményét.

Disszertációm záró fejezetében értékelem a zeneszerző személyiségét, jelentőségét, saját korára és az utókorra gyakorolt hatását. Mindezt teszem a legautentikusabbak, a jeles kortársak, W. A. Mozart, J. F. Reichardt és Chr. F. D. Schubart szavait is felhasználva.

IV. EREDMÉNYEK

A kutatás előzményeiben leírtakból kiderül, hogy G. A. Benda és általában a 19. századot megelőző cseh zenetörténet jelentős mestereinek életműve meglehetősen ismeretlen a magyar zeneszeretők, de valójában a legtöbb hazai hivatásos muzsikuskor előtt is. Sári Tibor 1959-ben írt kis könyvecskéjén kívül – amely csak röviden tárgyalja ezt a témakört, ezért mindössze néhány lábjegyzet erejéig tudtam használni azt –, legjobb tudomásom szerint magyarul semmilyen ezzel kapcsolatos írás nem jelent meg. Ezért vélem úgy, hogy disszertációm hiánypótló lehet a korábbi századok lenyűgözően gazdag cseh zeneirodalma iránt érdeklődők számára, akiknek az ebben való további elmélyülés, kutatás nagy felfedezéseket és sok örömet is eredményezhet. Nemkülönben haszonnal forgathatják munkámat azok a muzsikuskor is, akik a barokk és a klasszika közötti átmenet korával, e változó, útkereső, izgalmas időszak északnémet mestereivel foglalkoznak. Közülük C. Ph. E. Bach után legkiemelkedőbb a Berlinben, majd Gothában működött Georg Anton Benda, akinek sajátos, eredeti hangvételű művei a maguk korában nagy elismertségnek örvendtek, viszont ritkán kapnak helyet a mai zenei élet repertoárjában. Fontos információkat szerezhet továbbá az olvasó egy speciális műfaj, a berlini clavier-szonáta kialakulásával, jellegzetességeivel és annak 18. századi terminológiájával kapcsolatban is.

V. AZ ÉRTEKEZÉS TÁRGYKÖRÉHEZ KAPCSOLÓDÓ TEVÉKENYSÉG DOKUMENTÁCIÓJA

1984. október 21. Szombathely, „Berzsenyi Dániel” Tanárképző Főiskola Nagyterme

Benda: g-moll concerto csembalóra és vonósokra

Capella Savaria, vez. Németh Pál

1984. október 22. Budapest, MTA Zenetudományi Intézet, Kodály Terem

Benda: g-moll concerto csembalóra és vonósokra

Capella Savaria, vez. Németh Pál

1984. december 8. Budapest, Zeneakadémia, Kisterem

Benda: a-moll szonáta

1988. május 30. XXXVI. Nemzetközi Fesztivál. Norvégia. Bergen, Mariakirken

Benda: a-moll szonáta

g-moll concerto csembalóra és vonósokra

Musica Maria zkr., vez. Henryk Kniejski

1990. május 3. Budapest, Régi Zeneakadémia, Kamaraterem

Benda: Három szonatina: C-dúr, c-moll, d-moll

Két szonáta: G-dúr, D-dúr

1990. június 30. Salzburg, Schloss Mirabell, Marmorsaal

Benda: D-dúr szonáta

1993. május 7. Budapest, MTA Zenetudományi Intézet, Bartók Terem

Benda: Két szonatina: c-moll, d-moll

a-moll szonáta

1995. május 15. Montreuil (F), Atelier Marc Ducornet

Benda: c-moll szonáta

1996. március 5. Königstein (D), Immanuelkirche

Benda: C-dúr szonáta

1997. március 26. Bartók Rádió, 22. stúdió, „Házimuzsika”

Benda: F-dúr szonáta

1997. június 11. Concentus Moraviae Nemzetközi Zenei Fesztivál (CZ),

Bystřice nad Perštejnem

Benda: F-dúr szonáta

Jiří Antonín Benda: Six Sonatas for Harpsichord (1757)

Hungaroton Classic LTD, 1997.

2001. augusztus 2. Festival van Vlaanderen, Brugge (B)

G. A. Benda és billentyűs kompozíciói: Előadás + koncert

2001. szeptember 26. Brno (CZ), Místodržitel'ský Palác
Benda: Három szonatina: D-dúr, d-moll, D-dúr
C-dúr szonáta

2005. április 2. Clavicembalo-Napok, Budapest, Óbudai Társaskör
Benda: Három szonatina: C-dúr, a-moll, C-dúr

2006. március 14. Prága, Magyar Kulturális Központ
Benda: G-dúr szonáta

2008. június 2. Concentus Moraviae Nemzetközi Zenei Fesztivál (CZ),
Moravský Krumlov
Benda: F-dúr szonáta

2008. június 18. Cembalissimo. Budapest, Belvárosi Szent Mihály-templom
Benda: F-dúr szonáta

2009. március 24. Budapesti Tavaszi Fesztivál, Országos Széchényi Könyvtár
Benda: g-moll concerto csembalóra és vonósokra
Musica Florea egy. (CZ)

